

РОЗДІЛ I

Філософська антропологія та філософія культури

УДК 130. 2

Тетяна Біленко

Духовні засади діалогу

Існування суспільства неможливе без мови, слова, діалогу. А що таке діалог? Це вербальне спілкування в суспільстві, куди залучені не лише люди, а й реалії об'єктивної та суб'єктивної дійсності. Річ, предмет, феномен не можуть вербально спілкуватися з окремою людиною й суспільством загалом, але людина забезпечує цей діалог, працюючи за двох – за себе та за предметний і феноменальний світ.

Ключові слова: діалог, слово, вербальне спілкування, соціальна пам'ять, хронотоп.

Постановка наукової проблеми та її значення. Діалог у соціальному середовищі – це таке спілкування, у перебігу якого постає нова структурна цілісність позитивного (або негативного) спрямування: це взаємодія двох суб'єктивностей, коли – кожна з них певною мірою зачепнула з матеріального та духовного довкілля те, що могла утримати й, пропустивши крізь цензуру соціально визнаних норм, запропонувала щось одна одній для обміну. Яким буде той обмін?

Сучасна гуманітаристика активно досліджує різноманітні вияви діалогічної взаємодії в різних сферах суспільної практики, науки, мистецтва, побуту. Існує практично незліченна кількість публікацій філософів, філологів, культурологів, психологів, інших дослідників, що свідчить про актуальність проблеми діалогу для сьогодення.

Аналіз досліджень цієї проблеми свідчить про глибоке занурення дослідників у сутність і прояви діалогу в різних сферах наукового та практичного життя. При цьому беззастережно зберігають свою фундаментальність праці М. М. Бахтіна.

Для з'ясування сутності діалогу як *культурної форми комунікації* можна звернутися до Людмили Озадовської. «Діалог (від грец. *Διάλογος* – розмова, бесіда) – в античній філософії метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного знаходження на них відповідей (Сократ, Платон). У сучасній філософії діалог – універсальна форма відношення “Я – Ти” як спосіб дослідження сутності людини та визначення її реального призначення у житті” [3, 161]. Але нам важливо наголосити на статусі діалогу як літературного жанру, адже світова духовна спадщина рясніє такими здобутками, хоча офіційного визнання як жанр діалогу досі не існує. Ще в 30-х роках минулого століття траплялися несміливі спроби класифікувати такі твори жанром *діалогу*. Давно пора чітко заявити про літературний *жанр діалогу*, щоб не було недомовок, коли йдеться просто про розмову кількох осіб чи про літературний твір, *жанр якого – діалог*.

Мета статті – з'ясувати функціонування діалогу в різних соціальних обставинах і показати його специфіку в дослідника та речі в контексті гносеології.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасному світі розмаїті аспекти діалогу представлені вельми актуально, вони активно затребувані науковим, публіцистичним та художнім дискурсом і тотально задіяні в усіх сферах онтології й гносеології. Будь-який науковий пошук неминує спиратися на попередні здобутки людської думки та водночас знаменує подальший крок у всеохопному просуванні людської потуги в предметному й духовному довкіллі (а також у суб'єктивних обширах душі). Мені важливо наголосити саме на цьому

аспекті людської буттєвості: усе в життєдіяльності суспільства оперте на діалог, на взаємодію – не завжди гармонійну – часто протилежних спрямувань. Діалог – це не обов'язково два голоси, задіяні в спільному життєвому процесі, де є запит і відповідь. І запит, і відповідь у діяльності можуть бути не пов'язані з голосом, останній може не лунаєти, оскільки часто процес розумово-предметної діяльності задовольняється мисленням і дією, не вдаючись до її вербальної маніфестації. Коли перед ученим будь-якої наукової сфери постає проблема (або простіше питання), яку треба розв'язати, чи готовий він визнати, що тут взаємодіють його знання, здобуті в попередні етапи навчання та практичної діяльності, і нові аспекти пошуку, нові завдання, що їх ставить незвідане, із чим саме зараз стикається дослідник? Звісно, він не буде цього заперечувати, ще й може звернутися за допомогою до Миколая Кузанського, котрий так цікаво виклав своє вчення про знання, знання про незнання й т. ін. Оце нове, з чим стикається дослідник, вимагає від нього: пізнай мене, дай мені ім'я, назви, вербалізуєти і перше знайомство зі мною, і знайомство глибше, бо ти повинен і сам зрозуміти про мене все, на що здатний, й інших інформувати про своє відкриття, тобто про мене. Оце і є правдивий діалог дослідника і якоїсь речі-субстанції, реалії зовнішнього світу, яку йому треба розкрити й усебічно пізнати та ще й повідомити інших про своє відкриття. Я наполягаю: тут відбувається справжній діалог, хоч слова не вимовляються, тобто голосу нема, він не лунає, але атмосфера напруженого пошуку сприяє віднайденню його. Щоправда, Біблія інакше оповідає про творення Богом світу та всього, що в ньому. Усе діялося *за словом Божим*. «І сказав Бог: “Хай станеться світло!” І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, – і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло: “День”, а темряву назвав “Ніч”. І Був вечір, і був ранок, – день перший» (1 М : 1, 3–5). Так Бог творив світ і все, що в ньому.

Але тут доречно пригадати інший епізод зі Святого Письма, коли Бог засвідчив довіру до людини: «І взяв Господь Бог людину, і в еденському раї вмістив був її, щоб порала його та його доглядала... І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі – воно ймення йому. І назвав Адам імена всієї худобі, і птаству небесному, і всієї польовій звірині» (1 М : 3, 15, 19–20). Отже, побачив Адам і назвав, чомусь саме так назвав. Усі ці назви – то *відповідь* людини на річ, яка вперше постає перед нею й *прагне* ймення.

Діалог наявний не лише тоді, коли звучить запитання чи пряма репліка, у тій хвилі адресована співбесідникові, а той відповідає. Це було б дуже просто й трохи по-школярськи. У діалогічному спілкуванні перебувають люди різних часів, епох, поколінь, народів, світоглядів, релігійних і мистецьких уподобань, високоосвічені й невігласи. Коли друковане джерело потрапляє до рук читача, він може його «проковтнути» швиденько і поміняти на щось інше, або може затримати книжку надовго, не відкладати її, знову та знову повертатися до неї. Причини можуть бути різні. Книжка дуже сподобалася, її не хочеться випускати з рук, треба раз у раз її гортати, перечитувати, пересвідчуватися, чи добре все вкладається в цілокупність попереднього знання, насолоджуватися таким подарунком долі. Радість від книжки! Або навпаки, прочитане зачепило іншою властивістю: викликало незгоду, спротив, можливо, навіть обурення. Чим? Своєю неправдою? Чи правдивою інформацією про гидотні реалії? Адже трапляються такі речі, потрапляє до рук така нещира оповідь, що аж ніяк нема сили стримати обурення й хочеться адекватно відповісти авторові на той опус. Що може обурити? Багато що. Спотворення реального стану справ: читаєш наклепи на нашу дійсність, на історію, на сучасні негаразди та подібне. Усі люди – абсолютно всі! – перебувають у глобальній діалогічній взаємодії, той діалог триває навіть попри волю й бажання особистості. Чому? Тому що пам'ять має силу нагадувати давно прочитане, почуте, обговорене, і воно – тепер згадане – вступає в діалог у реальному житті людини. Коли йдеться про художній твір – це легко уявити. А чи можливий діалог із науковим трактатом? От у цьому сама суть наукового діалогу в житті сучасника: він (діалог) потребує уваги й наснаги, треба зрозуміти пропоноване автором та продовжити дію прочитаного у власному розумуванні, у новому діалозі.

Нас часто цікавить практика діалогічного спілкування інтелектуалів, які заангажовані давніми актуальними проблемами й усвідомлюють свою роль і значущість у духовному поступі людства. Вони впевнені, що їхньою інтелектуальною звитягою та волею може бути відкрита дорога правдивої сутності людини, створеної Богом за Його образом і подобою.

Суб'єкт, котрий вступає в діалог, – це жива людина, у душі якої все перебуває в стані плинності. Поміж кількох стрижневих точок, які створюють своєрідний каркас душевних процесів, дещо вільно

переміщуються елементи пам'яті: емоції, думки, прагнення – задоволені та нереалізовані, неначе будівельний матеріал, напівфабрикат, із якого постане нова цілісність. Коли виникає контакт зі співрозмовником, відбувається миттєва структурна перебудова в душі того, хто слухає: він сприймає всією сукупністю душі, але ж сукупність не тотожна цілісності. Ті елементи неначе блукають, як вільні атоми, чекають можливості вступати в органічну комбінацію з якимось зовнішнім чинником. Якщо таке трапляється, тобто якщо зовнішній елемент зачіпає щось у душі слухача, то це призводить до структурної перебудови душевного стану й викликає відповідь. Ця відповідь (на слово співрозмовника) значною мірою випадкова, вона не може бути однозначно детермінована. Водночас може відбутися збудження кількома елементами кількох точок, що призведе до особливого напруження. Тож у розмові виявлятимуться не ті аспекти (моменти, штрихи), про які сказав тепер хтось із двох, а те, що сплило в пам'яті слухача, адже він не може ізолюватися від свого життєвого досвіду. Наголошую: у тому досвіді не лише якісь знання, а й емоції, оцінки, пам'ять із позитивним та негативним спрямуванням (забарвленням). Особистість – то відносна сталість, у її духовному світі продовжують діяти якісь чинники з попереднього життя. Тому вона на щось налаштована ще до початку спілкування зі своїм актуальним співрозмовником.

Взаєморозуміння в культурному діалозі (у багатьох аспектах – у діалозі культур, поколінь однієї культури, сучасників в одній культурі тощо) передбачає збереження самодостатності, незнищенності кожного з учасників. Важливе значення має рівень спілкування: партнери можуть бути: 1) співвідносними, тобто взаємно відповідними, рівними між собою – за статусом, ерудицією, вихованням, культурою спілкування, приблизно з однаковими моральними рисами; 2) вони можуть мати різну ерудицію, і цю різницю потрібно враховувати під час спілкування (зауважу, що цей факт може ретельно приховуватись, оскільки престижно мати відповідну ерудицію, можна дбати про маскування її відсутності; це вводить в оману й завдає шкоди діалогу, оскільки це буде розмова двох, котрі не можуть порозумітися); 3) має значення також рівень виховання й стан вихованості, навички – або їх відсутність – культури спілкування, адже включення до розмови під впливом миттєвого збудження почутим словом без урахування цілісності думки, неконтрольована імпульсивність не сприяють порозумінню та плідним контактам; 4) не можна також оминати ролі моральних засад партнерів, оскільки в разі їхнього протистояння треба докласти зусиль іще й для того, щоб уникнути конфронтації або вийти з неї цивілізовано, не втрачаючи гідності.

Зовнішній вияв діалогу такий: говорить один, за ним – другий, потім – знову перший і т. д. Але наскільки ця розмова – вияв взаємодії двох людей у їхньому теперішньому стані? Ідеться ж не про механічне поєднання матеріальної відчуженої людської сутності в слові, не про існування певного капсулованого комплексу, а про відносно автономну духовну цілісність, яка у взаємодії з довкіллям реально створює ідеальну картину (модель) світу, тому треба визнати принципово важливі детермінуючі джерела минулого. Прагнучи зрозуміти текст, людина постійно «накидає» смисл як вона його розуміє, здійснює попередній начерк смислу всього тексту в цілому.

Окрім слів, що лунають зараз, до розмови включено потужні фонові компоненти, узяті з потоку свідомості, із потоку буття. У сучасному бутті наявне не лише те, що усвідомлюється або раніше було усвідомлене та залишилося в пам'яті: тут є й таке, що раніше потрапило до підсвідомості й не було звідти затребуване, а тепер, ніби дочекавшись слушного моменту, швидко проникає до вербалізованого рівня втілення (вияву). «Потрапило до підсвідомості» – ці слова зроджують в уяві механічний процес комбінування якимись матеріалізованими елементами, а це хибна дорога. Свідомість як цензор відбирає з наявного в ній світу відображень ті, що впорядковуються, ранжують, маркуються, тобто обробляються відповідно до конкретної мети вживання. Вони всі можуть пройти цей процес, і, якщо ще не пройшли, то це свідчить лише про те, що обставини, причинно зумовлені чи випадкові – їх не актуалізували. У процесі актуалізації виникає багато неочікуваного й тому дивного, оскільки прафеномени постають у химерних сполуках.

Іноді діалог за своєю структурною сутністю виявляється моно-звучанням: суб'єкт сам конструює відповіді партнера, витворює їх у свідомості, працює «за себе и за того парня»; при цьому не лише «накидає смисл» на той матеріал, що потребує осмислення й прийняття чи відкидання, але й виконує подальшу роботу – вибудовує, розгортає розмову в напрямі, який начебто визначається участю (волею) двох. Але тих двох нема, є лише один, котрий активно самозабезпечує себе фактами (словами), неначе даними партнером, а насправді породженими ним самим і тому уявними, фактами-

фантомами, що зродилися в душі суб'єкта як наслідок його креативного самороздвоєння. Емоційний вилив слова в універсум – то є прагнення контакту, спілкування, але він – той вилив – не завжди постає діалогом. Здатністю вступити в діалог із довіллям особистість завдячує культурній генезі людства.

Часто розмова про діалог постає ущербною з тієї причини, що вжите слово розглядають без його генези, відірвано від витоків, мовби абстрактну сутність. А воно ніколи не буває порожнім – будучи багатовалентним, воно має можливість виявляти свою неоднозначність, а то й контрверсійність, вступаючи у зв'язки з іншими словами. Тому в діалозі треба ретельно пильнувати за коректністю вживання того чи того слова, урахувуючи не лише його доречність у конкретному викладі, а й розмаїті умисно приховані чи двозначні конотації. М. М. Бахтін слушно привертає увагу до типів відчуття слова, у якому може фіксуватися завершена й строго відмежована система смислів, воно «прагне однозначності та, передусім, *ціннісної* однозначності: у цьому полягає прямолінійна оцінка й одна висота, у ньому немає внутрішнього руху й воно однополярне. У ньому звучить один голос, воно позначає один відмежований, готовий предмет, що збігається з самим собою. Слово обережне й розумне у виборі сусідств та зв'язків. Воно живе в готовому, стабільному диференційованому та поцінованому світі. Воно поводить себе пітетно (принаймні коректно) і логічно» [1, 475].

У діалозі важлива роль належить інтенційності, адже свідомість невіддільна від процесу, у якому реалізується (здійснюється) її сутність, щось *усвідомлюється*; вона вступає у віртуальний контакт із сутностями, об'єктами, фактами, явищами, феноменами, розташованими *поза* нею. Результат цього дискретно-плинного процесу неможливо передбачити, адже до нього залучений потужний різновекторний вербальний потенціал. Не загалом *вербальний*, а потенціал конкретного слова, яке може по-різному виявляти власний зміст, оскільки зазвичай він є багатовалентним.

Наголошую, що можливість діалогу зумовлена саме тим, що в ньому матеріалізується духовна взаємодія суб'єктів, а вони можуть принципово різнитися між собою. Бувають такі варіанти: а) учасники – рівноправні партнери-одномудці (у такому разі очікується мирний перебіг спілкування, але можлива й напруга); б) суперники в якійсь виробничій чи творчій сфері (тут можлива атмосфера контрверзи, але консенсус усе-таки бажаний) та ін. Діалог складається з низки монологів, адже для того, щоб відповісти, слід почути сказане партнером (співбесідником), тобто дати йому можливість висловити думку. Приречений на фіаско такий тип спілкування (яке планувалося як діалог, але ним не стало через відсутність комунікативної культури), коли, прагнучи продемонструвати свою компетентність (дуже сумнівну!) або інтелектуальну блискотливість, один із партнерів хвацько виливає (обрушує) на співбесідника набір незрозумілих термінів, маючи за мету не досягнути взаєморозуміння, а приголомшити «вербальною лавиною» – «масою» слів специфічної (рідковживаної або вузько-спеціальної) лексики. Він мріє про ефект від «удару зненацька» і досягає його. Партнер збен-тежений, відповісти до ладу не може, оскільки навіть не встигає збагнути почуте, а його «колега» втішений, бо йому вдалося «виграти», осоромивши іншого учасника цього «дійства». Така перемога небагато варта, вона свідчить, що тут не можна й згадувати діалог як форму спілкування: її навіть не планували, прагнення одного з учасників були спрямовані на нищення, а не творення.

Діалог має багато варіантів. Попри те, що ДІА – одномоментно налаштовує на спілкування ДВОХ, причому спілкування в живому вербальному контакті цієї миті, той діалог має продовження й після закінчення безпосереднього спілкування, скільки партнери розійшлися зміненими, не такими самими, якими починали розмову. Особливу роль відіграє діалог, із текстом, адже його треба глибоко зрозуміти, це важливо для кожного слова, а в тексті цих слів багато. Жоден текст не можна зрозуміти без знання особливостей мислення того народу, у культурі якого він постав, і без проникнення до тогочасної світоглядної моделі світу. *Стереотипи мислення* завжди стають на перешкоді, а щоб їх здолати, потрібна не лише глибока фахова ерудиція, а й достеменно проникнення до контексту. Добре відомий герменевтичний круг тут може бути надійним орієнтиром, адже він налаштовує на осягнення *діалектики цілого й частини*. Гадамер відзначає, що всяке правильне тлумачення повинне вивільнитися від сваволі осяянь і обмеженості непомітних мислительних звичок і зосередити увагу на «самих фактах». «Той, хто хоче зрозуміти текст, постійно здійснює накидання смислу. Щойно в тексті починає прояснюватися якийсь смисл, він робить попередній начерк смислу всього тексту в цілому. Але цей перший смисл прояснюється, зі свого боку, лише тому, що ми із самого початку читаємо текст, *очікуючи знайти в ньому той чи інший певний смисл* [курсив мій. – Т. Б.].

Розуміння того, що міститься в тексті, і полягає в розробці такого попереднього начерку, який, звісно, підлягає постійному переглядові при подальшому зануренні в смисл тексту”, – так Гадамер переповідає суголосні йому тези Гайдегера [2, 318].

Сучасний німецький дослідник Йоахим Хофман визначає в межах семантичних ієрархій два класи понятійних репрезентацій. Перший об’єднує ті, чії ознаки відповідають наочно-образним (сенсорним) характеристикам об’єктів. Найбільш абстрактні з них він називає первинними, адже саме вони перші формуються в онтогенетичному розвитку семантичної пам’яті, а також зумовлюють розгортання й хід мікрогенези осмисленого впізнавання. До другого класу (класу категоріальних понять) належать ті, чії ознаки пов’язані з відображенням функціональних залежностей між предметами. Актуальне сприйняття, за Хофманом, передбачає первинне зіставлення сенсорної інформації з тими ознаками відповідного первинного поняття, які збережено в пам’яті. Дуже важливий *процес розпізнавання слова в його предметній співвіднесеності (фіксації) та предмета в його словесній ідентифікації*. Йї підлягають такі аспекти слова, як його власна мовна характеристика та позначувана ним об’єктивна реальність. Цілокупний мовний і мовленнєвий суспільний спадок – це те невичерпне багатство, із якого дослідник може обрати варіант для назви щойно відкритої таємниці або створити нову назву, але неминучою умовою – *conditio sine qua non* – є потужна сила соціальної пам’яті. Активно її задіює духовність, продукт природничо-соціального функціонування людського суспільства, прояв правдивої людської сутності, динамічний, культурно детермінований вираз гуманістичних цінностей, що постає через осягнення перспектив соціального часу. Це варто особливо відзначити: невіддільна риса духовності – ознака соціального часу. Адже духовність – не генетично заданий феномен, а продукт взаємозалежного діалектичного розвитку, природного та соціального. **Генетичне успадкування** – це речовинна основа функціонування *соціально успадкованих* надбань [4, 3].

Можна зробити **висновки**, що аналіз діалогу в його розмаїтих виявах потребує уваги як до специфіки хронотопу, у якому людина включена до соціальної цілокупності, так і до її (людини) суб’єктивної спроможності маніфестувати ідеологію, психологію й нездоланну силу пам’яті. Пропоновані в цій статті діалогічні аспекти в царині гносеології, гадаю, відкривають новий простір для пошуку та дослідження,

Джерела та література

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 560 с.
2. Гадамер Х. Г. Истина и метод / Х. Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 700 с.
3. Озадовська Л. Діалог / Філософський енциклопедичний словник / Л. Озадовська. – К. : Абрис, 2002.. 744 с.
4. Хофман И. Активная память: экспериментальные исследования и теории человеческой памяти : перевод с нем. / И. Хофман ; Общая ред. и предисл. Б. М. Величковского и Н. К. Корсаковой. – М. : Прогресс, 1986 с.

Биленко Татьяна. **Духовные основания диалога.** Существование общества невозможно без языка, слова, диалога. А что такое диалог? Это вербальное общение в обществе, в которое вовлечены не только люди, но и реалии объективной и субъективной действительности. Вещь, предмет, феномен не могут вербально общаться с отдельным человеком и обществом в целом, но человек обеспечивает тот диалог, работая за двоих – за себя и за предметный и феноменальный мир.

Ключевые слова: диалог, слово, вербальное общение, социальная память, хронотоп.

Bilenko Tetyana. **Dialogue Spiritual Principles.** Existing of the society is impossible without a language, a word, and without a dialogue. What is a dialogue? This is verbal communication in the society where not only people are involved, but also realia of objective and subjective reality. A thing, a subject, a phenomenon cannot verbally communicate with a separate person and a society in general, but the person provides the dialogue, working for two: for themselves and for the subject and phenomenal world.

Key words: dialogue, word, verbal communication, social memory, chronotope.

Стаття надійшла до редколегії
28.03.2014 р.